

**FUQAROLIK-HUQUQIY SHARTNOMA TUZISH ERKINLIGI
PRINSIPINING NAZARIY VA AMALIY QO'LLANISH MUAMMOLARI**
Yo'ldosheva Muxlisa Alisher qizi

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyoti tamoyillari chuqurlashib borayotgan bugungi kunda fuqarolik-huquqiy munosabatlarning asosiy negizini tashkil etuvchi shartnoma instituti alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, "shartnoma tuzish erkinligi" prinsipi fuqarolik huquqining fundamental tamoyillaridan biri bo'lib, shaxsning iqtisodiy faoliyat erkinligini, mol-mulkini erkin tasarruf etish huquqini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Bu prinsip, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan iqtisodiy faoliyat erkinligi va xususiy mulk daxlsizligi kafolatlarining huquqiy mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Shartnoma erkinligi prinsipining mohiyati shundan iboratki, fuqarolar va yuridik shaxslar qonun bilan taqiqlanmagan har qanday shartnomani tuzishga, shartnoma tuzish majburiyatini olishga yoki undan voz kechishga, shartnoma turini tanlashga, shuningdek, uning mazmunini o'z xohishlariga ko'ra belgilashga haqlidirlar. Biroq, bu mutlaq erkinlik emas, balki qonun va jamoat manfaatlari bilan cheklangan erkinlikdir. Aynan shu cheklovlar va ularning amaliy qo'llanishi jarayonida nazariy hamda amaliy muammolar yuzaga keladi.

Mazkur tezisdan fuqarolik-huquqiy shartnoma tuzish erkinligi prinsipining nazariy asoslari chuqur tahlil qilinadi, uning amaliy qo'llanishida vujudga kelayotgan muammolar aniqlanadi va ushbu muammolarni bartaraf etish hamda milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy

subyektlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlash, investorlarning huquqlarini himoya qilish va mamlakatda qulay investitsion muhit yaratishda shartnoma erkinligi prinsipining to'g'ri tatbiq etilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

1. SHARTNOMA TUZISH ERKINLIGI PRINSIPINING NAZARIY ASOSLARI VA UNING EVOLYUTSIYASI

Shartnoma tuzish erkinligi prinsipi qadimgi Rim huquqidan boshlab rivojlanib kelgan bo'lib, ushbu tamoyilning shakllanishida tabiiy huquq nazariyasi, liberal g'oyalar va iqtisodiy erkinlik tushunchalari asos bo'lgan. O'zbekiston fuqarolik huquqi nazariyasida bu prinsip O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 7-moddasi va 354-moddasida mustahkamlangan. Unga ko'ra, taraflar shartnoma tuzishda erkin bo'lib, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki nazarda tutilmagan har qanday shartnomani tuzishga haqlidirlar.

Prinsipning asosiy jihatlari:

Shartnoma tuzish yoki tuzmaslik erkinligi: Har bir shaxs shartnoma tuzish yoki uni tuzishdan bosh tortish huquqiga ega, qonun bilan belgilangan hollar bundan mustasno (masalan, ommaviy shartnomalar).

Shartnoma turini tanlash erkinligi: Taraflar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki nazarda tutilmagan (aralash, nomutanosib) shartnomalarni tuzishlari mumkin.

Shartnoma shartlarini belgilash erkinligi: Taraflar shartnomaning mazmunini, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishuv asosida belgilaydilar, qonun hujjatlarining imperativ normalariga zid kelmaslik sharti bilan.

Shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish erkinligi: Shartnoma taraflarning kelishuviga ko'ra o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin, qonun yoki shartnomada belgilangan hollar bundan mustasno.

Nazariy jihatdan, shartnoma erkinligi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining mustaqilligini va tashabbuskorligini ta'minlashga qaratilgan. U huquqiy davlat va bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy rivojlanishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bu prinsipning cheklanishlari ham bor. Jumladan, huquqiy tartibga solishda iste'molchilarning zaif holatini hisobga olgan holda ommaviy shartnomalarning joriy etilishi, monopoliyaga qarshi qonunchilikning mavjudligi, davlat manfaatlarini himoya qilish zarurati kabi holatlar shartnoma erkinligiga ma'lum cheklovlar kiritadi. Ushbu cheklovlar, asosan, jamoat tartibini, axloqni, uchinchi shaxslarning va davlatning qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'ladi.

2. SHARTNOMA TUZISH ERKINLIGI PRINSIPINING AMALIY QO'LLANISHIDAGI MUAMMOLAR

Shartnoma tuzish erkinligi prinsipi nazariy jihatdan muhim bo'lsa-da, amaliyotda uning qo'llanishida bir qator muammolar yuzaga kelmoqda. Bu muammolar asosan quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi.

Qonunchilikdagi bo'shliqlar va nomukammalliklar

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida shartnoma erkinligi tamoyili umumiy tarzda mustahkamlangan bo'lsa-da, uning ayrim jihatlari (masalan, elektron shartnomalar, smart-kontraktlar, standart shartlar asosida tuziladigan shartnomalar) yetarlicha huquqiy tartibga solinmagan. Bu esa amaliyotda noaniqliklarga va huquqiy nizolarga sabab bo'ladi. Shuningdek, qonun hujjatlarida

shartnoma erkinligini cheklovchi imperativ normalarning hajmi va mazmuni bo'yicha aniq mezonlarning yo'qligi, subyektlarning majburiyat doirasini aniqlashda qiyinchiliklar tug'diradi.

Huquqiy savodxonlikning yetishmasligi va asimmetrik axborot

Shartnoma taraflarining, ayniqsa jismoniy shaxslar va kichik biznes subyektlarining huquqiy savodxonligi darajasi pastligi shartnoma erkinligidan to'liq foydalana olmaslikka olib keladi. Ko'pincha, ular shartnoma shartlarining huquqiy oqibatlarini to'liq tushunmasdan, standart shakllardagi (adhéziya shartnomalari) hujjatlarga imzo chekadilar. Axborot asimmetriyasi (bir tomonning boshqa tomondan ko'ra ko'proq ma'lumotga ega bo'lishi) shartnomaning adolatli bo'lmasligiga va bir tomonning manfaatlariga zid keladigan shartlarning kiritilishiga imkon beradi.

Monopoliyalar va ustun mavqeni suiiste'mol qilish

Bozorda monopol yoki ustun mavqega ega bo'lgan subyektlar shartnoma erkinligini cheklash orqali o'z manfaatlarini himoya qilishga harakat qiladilar. Ular shartnoma tuzishdan bosh tortish, noqulay shartlar qo'yish yoki shartnoma narxini asossiz ravishda belgilash orqali iste'molchilar va kichik sheriklarning erkinligini bo'g'adilar. Ommaviy shartnomalarda ham tashkilotlarning iste'molchilarga majburiy shartlarni yuklashi va ularni o'zgartirmasligi, iste'molchining tanlov erkinligini cheklaydi.

Sud amaliyotidagi muammolar va bir xillikning yo'qligi

Shartnoma erkinligi prinsipini qo'llashda sud amaliyotida bir xillikning yetishmasligi ham dolzarb muammolardan biridir. Bir xil holatlarda turli sudlar tomonidan turlicha qarorlar qabul qilinishi, huquqiy aniqlikni pasaytiradi va

fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining ishonchini susaytiradi. Sudlar shartnomaning adolatligi, majburiy shartlar va taraflarning tengligini baholashda aniq mezonlarga ega emasligi ba'zi hollarda subyektiv qarorlarga olib kelishi mumkin.

Xalqaro tajriba va milliy qonunchilik uyg'unligi

Xalqaro shartnomaviy huquq (masalan, UNIDROIT Prinsiplari) va ilg'or xorijiy davlatlar qonunchiligida shartnoma erkinligi prinsipining qo'llanishi bo'yicha boy tajriba mavjud. O'zbekiston qonunchiligini bu tajriba bilan uyg'unlashtirish va mavjud bo'shliqlarni to'ldirishda sustkashliklar kuzatiladi. Global savdo va iqtisodiy integratsiya sharoitida bu milliy huquqiy tizimning raqobatbardoshligini pasaytirishi mumkin.

3. MUAMMOLARNI BARTARAF ETISH VA QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA TAKLIFLAR

Yuqorida qayd etilgan muammolarni bartaraf etish va fuqarolik-huquqiy shartnoma tuzish erkinligi prinsipini amaliyotda yanada samarali qo'llash uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

3.1. Qonunchilikni takomillashtirish:

Fuqarolik kodeksiga aniqlik kiritish: Shartnoma erkinligini cheklovchi imperativ normalarning aniq ro'yxatini yoki mezonlarini belgilash, jumladan, elektron shartnomalar, smart-kontraktlar, standart shartnomalar kabi yangi turdagi shartnomalarni huquqiy tartibga solishni mukammallashtirish.

"Adhesiya shartnomalari" ga oid qoidalarni rivojlantirish: Katta tashkilotlar tomonidan taklif etiladigan standart shartnomalarda iste'molchilarning huquqlarini

himoya qilishni kuchaytirish, noqulay shartlar kiritilishining oldini olish bo'yicha qat'iy normalarni joriy etish.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni kuchaytirish: Bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektlarning shartnoma tuzish erkinligini suiiste'mol qilish holatlariga qarshi samarali choralar ko'rish.

3.2. Huquqiy savodxonlikni oshirish va axborot shaffofligini ta'minlash:

Aholining huquqiy savodxonligini oshirish dasturlarini joriy etish: Jismoniy shaxslar va tadbirkorlik subyektlari uchun shartnoma huquqi bo'yicha o'quv kurslari, seminarlar va targ'ibot tadbirlarini muntazam tashkil etish.

Shartnoma shartlari bo'yicha shaffoflikni ta'minlash: Barcha shartnomalarning, ayniqsa ommaviy shartnomalarning muhim shartlarini tushunarli va oddiy tilda bayon etishni majburlash, qiyin tushuniladigan yuridik terminologiyadan voz kechish.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish: Onlayn platformalar orqali shartnoma namunalari, huquqiy maslahatlar va nizolarni hal qilish mexanizmlari haqida ma'lumot berish.

3.3. Sud amaliyotini birxillashtirish:

Oliy sudning yo'riqnoma va tushuntirishlarini kuchaytirish: Shartnoma erkinligi prinsipini qo'llash, shartnomalarning haqiqiy emasligi asoslari va majburiy shartlarni baholash bo'yicha sud amaliyotini birxillashtirish maqsadida Oliy sud Plenumining tushuntirishlariga aniqlik kiritish va yangilarini qabul qilish.

Sud xodimlarining malakasini oshirish: Fuqarolik huquqi bo'yicha mutaxassislarni, ayniqsa shartnoma huquqi sohasida, muntazam ravishda o'qitish va malakasini oshirish.

3.4. Xalqaro tajribani o'rganish va joriy etish:

Xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasini tahlil qilish: Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, AQSh kabi rivojlangan mamlakatlarning shartnoma erkinligi va uni cheklovchi normalarni qo'llash bo'yicha tajribasini chuqur o'rganish.

UNIDROIT Prinsiplarini o'rganish: Xalqaro tijorat shartnomalari bo'yicha UNIDROIT Prinsiplarining milliy qonunchilikka implementatsiya qilish imkoniyatlarini ko'rib chiqish.

Xalqaro ekspertlarni jalb qilish: Qonunchilikni takomillashtirish jarayoniga xalqaro ekspertlarni jalb etish va ularning tavsiyalarini hisobga olish.

Xulosa

Fuqarolik-huquqiy shartnoma tuzish erkinligi prinsipi bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolik muomalasining asosiy tayanchlaridan biri hisoblanadi. Bu prinsip, shaxslarning iqtisodiy faoliyat erkinligini va huquqiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan fundamental tamoyildir. Biroq, nazariy jihatdan muhim bo'lgan ushbu prinsipning amaliy qo'llanishi jarayonida qonunchilikdagi bo'shliqlar, taraflarning huquqiy savodxonligining pastligi, monopoliyalar va sud amaliyotidagi nomuvofiqliklar kabi bir qator muammolar mavjud.

Ushbu tezisda ilgari surilgan takliflar, jumladan, qonunchilikni takomillashtirish, huquqiy savodxonlikni oshirish, sud amaliyotini birxillashtirish va xalqaro tajribani samarali joriy etish orqali shartnoma tuzish erkinligi prinsipining mamlakatimizda yanada samaraliroq qo'llanishiga erishish mumkin. Bu esa o'z navbatida, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy himoyasini kuchaytiradi, iqtisodiy aloqalarning barqarorligini ta'minlaydi va O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalari va

takliflari fuqarolik huquqini rivojlantirish hamda amaliyotda yuzaga kelayotgan nizolarni hal qilishda nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

- 1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: Adolat, 2023.
- 1.2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. – T.: Adolat, 2023.
- 1.3. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahriri). 2021-yil 26-oktabr, O'RQ-725-son.
- 1.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida fuqarolik qonunchiligi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori (Masalan, 2023-yildagi PQ-xx-sonli qaror).

II. Ilmiy adabiyotlar (monografiyalar, darsliklar):

- 2.1. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism / Mualliflar jamoasi. – T.: TDYU nashriyoti, 2016. – 450 b.
- 2.2. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. Darslik. I qism. Mas'ul muharrir: X. Raxmonqulov: 4-nashr. Qayta ishlangan va to'ldirilgan. – T.: TDYI nashriyoti, 2006. – 580 b.
- 2.3. Ruziyev R.J., Topildiyev V.R. Fuqarolik huquqi: o'quv qo'llanma. Umumiy qism. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 320 b.
- 2.4. Суханов Е.А. Гражданское право: учебник: в 4 т. Т. 3. – М.: Статут, 2023. – 680 с.

2.5. Алексеев С.С. ва бошқ. Гражданское право: учебник: в 3 т. / под ред. С.А. Степанова. – М.: Проспект; Екатеринбург: Институт частного права, 2011. – 720 с.

2.6. G'ofurov B. Shartnoma tuzish erkinligi prinsipi: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2018. – 250 b.

2.7. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 2022. – 847 с.

III. Dissertatsiyalar va avtoreferatlar:

3.1. Калашникова Г.А. Публичный договор: Дис. канд.юрид.наук. – Краснодар, 2012. – 190 с.

3.2. Ишмухамедов А.А. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар эркинлиги принципининг назарий ва амалий муаммолари. Ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Тошкент, 2020. – 28 б.

IV. Ilmiy maqolalar:

4.1. Идрышева С.К. Об определении публичного договора в гражданском законодательстве Республики Казахстан и Российской Федерации // Журнал российского права. – 2012. – № 8. – С. 100-108.

4.2. Ларина Т.В. Особенности правового регулирования публичного договора в России // Юрист. – 2004. – № 4. – С. 25-29.

4.3. Мухитдинов Н.Б. Шартнома эркинлиги принципининг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги ўрни // Ҳуқуқ ва бурч. – 2022. – № 3. – Б. 45-50.

4.4. Петров А.И. Проблемы применения принципа свободы договора в современной судебной практике // Вестник гражданского права. – 2019. – № 2. – С. 60-70.

4.5. Сафаров А.Р. Шартнома эркинлигини чеклашнинг қонуний асослари // Ўзбекистонда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг долзарб масалалари: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮУ, 2022. – Б. 112-115.